

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayış və terminlərinin linqvo-psixoloji şərh

Mayıl Əsgərov

Filologiya elmləri doktoru
Bakı Avrasiya Universitetinin professoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: mayilasgarov@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1340-6627>

Vüsalə Hüseynova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
müəllim
Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: vusala_huseynova@unec.edu.az
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-0621-3418>

Xülasə. Bu tədqiqat çərçivəsində koqnitiv dilçiliyin ən əsas anlayışlarını, onları dildə ifadə edən terminləri, eləcə də həmin anlayış və terminlərin yarandığı ümumi situasiyanı koqnitiv dilçiliyin ən son nəzəriyyələrinə biri olan “Linqvo-psixoloji vahid nəzəriyyəsi” bazasında nəzərdən keçirəcəyik.

Koqnitiv dilçilikdə aktiv şəkildə istifadə olunan anlayışlar və onları ifadə edən terminlər bunlardır: *gerçəklik, gerçəklik vahidi, ilkin freym, leksik freym, konsept, metafor, söyləm, diskurs, diskursiv situasiya* və s. Onlar arasında ən aktiv və vacib olanı, əlbəttə ki, diskursdur. Diskursun yarana bilməsi üçün haqqında məlumat verilən *gerçəklik vahidini* əks etdirən *ilkin freym*in verballaşması və *leksik freymə* çevrilməsi lazımdır. Hər bir leksik freymin mənaca genişlənmək və *konseptə* çevrilmək potensialı vardır. Semantik sferası genişlənən konseptin periferiyasındakı sözlərdən bəziləri məcazi mənəli *metaforların* yaranmasında iştirak edirlər.

Leksik freym, konsept və metaforların forma və məna baxımından birləşməsi nəticəsində *nitq söyləmi* əmələ gəlir. Bəzi hallarda isə ayrıca bir leksik freym, konsept və ya metafor nitq söyləmi statusunda çıxış edə bilər. Nitq söyləmi diskursun əsas informativ yükünü daşıyan psixo-linqvistik və ya linqvo-psixoloji fenomendir.

Diskurs sadəcə nitq söyləmlərindən ibarət deyil, onun ekstralingvistik fenomenlərdən ibarət olan struktur vahidləri də mövcuddur. Diskursu əmələ gətirən və linqvo-psixoloji mahiyyət daşıyan linqvistik və ekstralingvistik vahidlərinin məcmusu, eyni zamanda, diskursiv situasiyanın da struktur vahidləridir. Əslində, *diskursiv situasiya* deyərkən, diskursun əmələ gəldiyi ümumi mühit və ya şərait nəzərdə tutulur. Diskursiv situasiyaya bir tərəfdən aktiv və passiv kommunikanın özü və informasiya ötürmək məqsədi ilə onların həyata keçirdiyi hər cür fəaliyyətlər, digər tərəfdən isə informasiya mübadiləsi prosesinin passiv iştirakçıları olan şəxs, əşya və varlıqların məcmusu, hətta təbii şərait və situativ məqamlar da daxildir.

Açar sözlər: *freym, konsept, metafor, söyləm, diskurs*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.03.2026; qəbul edilib – 15.05.2026

Linguistic-ychological interpretation of the basic concepts and terms of cognitive linguistics

Mayıl Asgarov
Vusala Huseynova

Abstract. In this study, we will examine the most fundamental concepts of cognitive linguistics. Linguistics, the terms expressing them in language, and the general situation in which these concepts and terms arise are analyzed based on one of the newest theories of cognitive linguistics – the “Theory of Linguistic-Psychological Unity”.

Concepts and terms expressing them actively used in cognitive linguistics include: reality, unit of reality, initial frame, lexical frame, concept, metaphor, utterance, discourse, discursive situation, etc. Discourse is undoubtedly the most active and important of these. For discourse to emerge, the initial frame, reflecting the unit of reality about which information is provided, is verbalized and transformed into a lexical frame. Each lexical frame has the potential to expand its meaning and become a concept. Some words located on the periphery of a concept, whose semantic sphere expands, contribute to the creation of metaphors with figurative meaning. The combination of lexical frames, concepts, and metaphors results in the formation of a speech utterance in form and meaning. In some cases, a single lexical frame, concept, or metaphor can serve as a speech utterance. A speech utterance is a psycholinguistic or linguapsychological phenomenon that carries the primary informational load of discourse.

Discourse consists not only of speech utterances but also of structural units, including extralinguistic phenomena. The set of linguistic and extralinguistic units that form discourse and possess a linguapsychological essence also forms a discursive situation. In fact, by discursive situation we mean the overall environment in which discourse is formed. On the one hand, a discursive situation includes the active and passive participants in communication and all their activities related to the transmission of information, and on the other hand, it includes the set of persons, objects, and beings that are passive participants in the process of information exchange, including natural conditions and situational factors.

Key words: *frame, concept, metaphor, statement, discourse*

Article history: received – 12.03.2026; accepted – 15.05.2026

Giriş / Introduction

Koqnitiv dilçilik son dövrdə müasir dilçiliyin ən geniş yayılmış sahələrindən biridir. Müasir dövrlərdə dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar nəzərdən keçirilən problemin sadəcə, linqvistik həlli ilə bitmir. Belə tədqiqatlarda əksər halda gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvürü, yəni aktiv kommunikanın əsas yaddaşında mövcud olan informasiyanın psixoloji strukturunu da ortaya qoymağa cəhdlər edilir. Belə tədqiqatlarda tez-tez fərqli anlayış və terminlərdən istifadə olunur. Bəzən eyni termin fərqli tədqiqatlarda tamamilə fərqli mənalarda işlədilir və ya eyni bir anlayışı ifadə etmək üçün fərqli terminlərdən istifadə olunur. Bir fakt olaraq sadəcə bunu qeyd etmək ki, müasir türk dilində, yəni Türkiyə türkcəsində koqnitiv dilçiliyin adını ifadə etmək üçün bəzi tədqiqatçılar *Bilişsel Dilbilim* [Dohman: 2022, s.1235], bəziləri *Ruhdilblim* [Yapıcı: 2022, s.13], bəziləri *Psikolinguistik* [Koç: 2026], bəziləri *Psikodilbilim* [Havuz: 2024, s.5], bəziləri isə *Dil Psikolojisi* [Özbay: 2013] terminlərindən istifadə edirlər. Bu terminlər dilçiliyin bu sahəsinə yalnız Türk dilində verilən adlardır. Əgər digər türk dillərində, eləcə də müxtəlif dünya dillərində ona verilən adları da əlavə etsək və hansı terminin daha uyğun, hansının səhv olduğunu mü-

əyyən etməyə çalışsaq, bu barədə uzun-uzadı izahat və şərhlər verməli olarıq.

Biz bu tədqiqatda akademik qaydalardan bir qədər kənara çıxacağıq, uzun izahatlardan və müzakirələrdən qaçacağıq. Ayrı-ayrı mütəxəssis və ya tədqiqatçılarla polemikaya girməyəcəyik. Dünya dillərində koqnitiv dilçilik sahəsində ən çox rast gəlinən anlayışların linqvopsixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında qısa şərhini verib onları ifadə etmək üçün ən uyğun terminləri qeyd edəcəyik.

Problemin qoyuluşu

İnsan şüurlu varlıqdır, buna görə də anadan olduğu gündən öldüyü günə qədər təmasda olduğu şeyləri dərk etməklə məşğuldur. Eyni zamanda o, sosial varlıqdır və dərk etdiyi şeylərlə bağlı informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı duyur.

İnsan ətraf mühit və aləmlə, ona məxsus olan canlı və cansız varlıqlarla, yəni gerçəklik və onun vahidləri ilə daima təmasda olur. Bu *təmas nəticəsində gerçəkliyin ayrı-ayrı vahidləri ilə bağlı informasiya ilkin freym şəklində əsas yaddaşa qeyd olunur və bununla da belə hesab olunur ki, gerçəklik və ya onun vahidi dərk edilmişdir.*

İnsan sosial varlıq olduğuna görə onun bütün ömrü ünsiyyət prosesində keçir. Yəni hər zaman dərk etdiyi gerçəklik vahidləri ilə bağlı informasiya verir və ya informasiya alır. Bu *ünsiyyət dərk edilmiş gerçəklik vahidləri ilə bağlı əsas yaddaşa qeyd edilən ilkin freymin verballaşması, yəni onun leksik freymə çevrilməsi və ya sözün yaranması ilə nəticələnir.*

Hər bir leksik freym və ya söz mənaca genişlənərək konseptə çevrilmə potensialına malikdir. Leksik freymin konseptə çevrilməsi bir anda deyil mərhələlər şəklində baş verir. Öz inkişafının başlanğıcında konseptin semantik sferası sadəcə genişlənmiş nüvədən ibarət olur. İnkişafının daha sonrakı mərhələsində konsept ya nüvə və nüvətrafi zonadan, ya da nüvə və periferiyadan ibarət olur. İnkişaf prosesi tamamlanmış olan konseptlər isə nüvə, nüvətrafi zona və periferiyadan ibarət olur. Konseptin inkişaf prosesi bununla da bitmir. Konseptlər daha da inkişaf edərək superkonseptə və hiperkonseptə çevrilə bilirlər.

Konseptin semantik sferası genişləndikcə bu sferaya daxil olan bəzi sözlər əsasında müxtəlif deyim və ifadələr yaranır və onlardan bəziləri konseptin ümumi mənasını məcazi şəkildə ifadə edir. *Konseptin ümumi mənasını məcazi şəkildə ifadə edən deyim və ifadələrə koqnitiv dilçilik bazasında metafor deyilir və onlar, bir qayda olaraq, konseptin semantik sferasının periferiyasında yer alırlar.*

Informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün bir çox hallarda leksik freymlər, metafor və konseptlər forma və mənaca birləşir və bunun nəticəsində nitq söyləmi əmələ gəlir. Bəzi hallarda isə ayrıca götürülmüş bir leksik freym, metafor və ya konsept müstəqil nitq söyləmi statusunda çıxış edə bilər. *Ünsiyyət zamanı əsas informativ yükü daşıyan linvo-psixoloji fenomenlər nitq söyləmləridir.*

Informasiya mübadiləsi məqsədi ilə qurulan ünsiyyət prosesinə ümumi şəkildə diskurs deyilir. Diskurs sadəcə nitq söyləmlərindən ibarət deyil. Nitq söyləmlərinin informativ potensialını artırmaq məqsədi ilə istifadə edilən ekstralingvistik vahidlər də diskursun daxili elementləri və ya onun struktur vahidləridir.

Diskursun əmələ gəldiyi ümumi şəraitə koqnitiv dilçilik bazasında diskursiv situasiya deyilir. Diskursiv situasiyaya bir tərəfdən aktiv

və passiv kommunikantın özü və informasiya ötürmək məqsədi ilə onların həyata keçirdiyi hər cür fəaliyyətlər, digər tərəfdən isə informasiya mübadiləsi prosesinin passiv iştirakçıları olan şəxs, əşya və varlıqların məcmusu, hətta təbii şərait və situativ məqamlar da daxildir.

Burada deyilən fikirlər, eyni zamanda bu tədqiqatda irəli sürülən elmi mülahizələrdir və biz onları burada qeyd edilən ardıcılığa uyğun şəkildə nəzərdən keçirəcəyik. Həmin mülahizələri nəzərdən keçirərkən əsas elmi baza kimi koqnitiv dilçiliyin ən son nəzəriyyələrindən biri olan linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsinə istinad edəcəyik.

Müzakirə və şərhlər

Bizə elə gəlir ki, gerçəklik deyilən şey sadəcə yaşadığımız bu həyat və kainat, onun ayrı-ayrı əşya, varlıq və hadisələridir. Yəni real aləmin real vahidləridir. Əslində isə irreal varlıqlar da, hətta təxəyyül gücümüzün qavraya bilmədiyini anlayışlar da, o cümlədən “xoxan”, “cambar”, “damdabaca” kimi həyatda mövcud olmadığını dəqiq şəkildə bildiyimiz xəyali obrazlar da gerçəkliyin vahidləri və elementləridir. Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsi belə bir aksiomadan çıxış edir ki, gerçəklik anlayışı sonsuz sayda real və irreal vahidlərin məcmusudur.

Sonsuzluqdan başlayıb sonsuzluqda bitən mütləq zamanla müqayisədə insan ömrü bir an belə deyil. Yaşadığı bu qısa müddət ərzində insan sonsuz sayda gerçəklik vahidlərinin çox cüzi bir qismi ilə təmasda olur. Təmasda olduqları arasından da, sadəcə, bu və ya digər cəhətləri ilə diqqətini cəlb edən gerçəklik vahidlərini yadda saxlayır. Yəni insan gerçəkliyin ölçülə bilməyən sonsuz sayda maddi və xəyali vahidləri arasından çox cüzi bir miqdarını dərk edir və ya yadda saxlayır. Bəlkə də “*Heç nə bilmədiyim vaxtlar bir şey bildiyimi düşünürdüm, amma bir şeylər öyrəndikdən sonra anladım ki, heç nə bilmirəm*” deyənlər məhz bunu nəzərdə tutublar.

Əslində, dərk etdiyimizi düşündüyümüz gerçəklik vahidlərini belə, tam şəkildə dərk etməyirik. Gerçəklik vahidlərinin bütün struktur vahidlərini və xüsusiyyətlərini sonuna qədər anlamaq və ya qavramaq mümkün deyil. Məsələn, əlimizdə saysız-hesabsız dəfə tutduğumuz qələm adlı gerçəklik vahidinin bütün xüsusiyyətlərini mənimsəyə bilməmişik. Yəni əlindəki qə-

ləmin içindəki mürəkkəbin molekul tərkibini bizlərdən neçə nəfər bilir? Tədqiqatın bu hissəsində deyilənlərə əsasən, belə bir ilkin nəticəyə gələ bilərik: *gerçəkliyin özünü və ya onu təşkil edən vahidləri tam və axıracan anlamaq, dərk etmək mümkün deyil.*

İnsanlar təmasda olduqları və onları maraqlandıran gerçəklik vahidlərini öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə və müəyyən etdikləri meyarlara və standartlara əsasən qavrayırlar. Məsələn, *qoyun* əti yeyilən və yunundan paltar tikmək üçün istifadə edilən bir heyvandır; *toyuq* əti və yumurtası yeyilən və lələklərindən yastıq üçün istifadə edilən bir quşdur. Əgər bir quzu və ya cücə düşünmək qabiliyyətinə malik olsaydı, onlar da bizim kimi düşünərdilərmidi? Bizim üçün *inək* ət, süd və dərisindən istifadə etdiyimiz bir heyvandır. Bəli, insanların əksəriyyəti öz yaddaşına sözügedən heyvan haqqında məhz bu xüsusiyyətləri həkk edib. Lakin bir hindli üçün *inək* südü içmək məqbul olsa da, onun əti və ya dərisi haqqında düşünmək belə günah hesab olunur. Çünki *inək* hindlilərin tanrısıdır.

Göründüyü kimi insanlar əsas yaddaşda çox vaxt gerçəklik vahidinin həqiqi təbiətinə uyğun olan bir xüsusiyyəti deyil, özləri və ya əcdadları tərəfindən öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə yaradılan abstrakt bir təsəvvürü saxlayırlar. Məsələn, donuz xristian üçün yüksək protein mənbəyidir, lakin müsəlman üçün ən natəmiz heyvandır və hətta bəzi hallarda onun adını çəkmək belə günahdır. Buna görə də, insanın gerçəklik vahidi ilə bağlı yadda saxladığı abstrakt təsəvvür həmin gerçəklik vahidinə baxış bucağından, ona baxılan pəncərədən və ya çərçivədən birbaşa asılı olur.

Gerçəklik vahidinə aid abstrakt təsəvvür və ya ilkin freym

Gündəlik həyatımızda biz sonsuz sayda gerçəklik vahidləri ilə təmasda oluruq. İstəsək belə onların hamısını yadda saxlaya bilmirik. Yalnız hansısa vacib bir xüsusiyyəti ilə diqqətimizi cəlb edən gerçəklik vahidləri yadda qalır. Biz hiss orqanlarımızın köməyi ilə yalnız birbaşa təmasda olduğumuz gerçəklik vahidlərini dərk edirik, qavrayırıq və ya yadda saxlayırıq. *Qavramaq, anlamaq, dərk etmək, yadda saxlamaq* kimi müxtəlif adlar verilən bu psixoloji prosesin nə demək olduğunu linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında izah etməyə çalışaq.

Əslində, fərqli adlar verilən bu psixoloji proses gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd olunması deməkdir. Biz gördüyümüz, eşitdiyimiz, qoxusunu aldığımız, dadına baxdığımız və ya təmas etdiyimiz gerçəklik vahidlərinin ən əsas, üzdə olan və birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan əlamət və ya xüsusiyyəti yadda saxlayırıq. Gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşa qeyd edilən informasiya onun ən əsas və ya ən vacib cəhəti, xüsusiyyəti hesab edilir. Buna görə də linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında bu cəhət *birinci sıra gerçəklik elementi* (Ge_1), yəni birinci sırada duran ən əsas xüsusiyyət deyilir.

Hər hansı bir gerçəklik vahidi ilə ilk dəfə təmasda olanda biz onun ən əsas xüsusiyyətini və ya birinci sıra gerçəklik elementini seçib ayırırıq. Əsas yaddaşımıza da həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı məhz bu informasiya qeyd olunur və yadda saxlanılır. Əgər diqqətlə fikir versək görürük ki, birinci sıra gerçəklik elementi adı ilə əsas yaddaşda mühafizə etdiyimiz informasiya, həmin gerçəklik vahidinin ən vacib və ya ən əsas cəhəti yox, əksər halda bizim ehtiyacımıza uyğun gələn cəhətidir. Bunun həqiqətən də belə olduğunu sübut etmək üçün əlavə dəlil axtarmağa ehtiyac yoxdur. Sadəcə ayrı-ayrı gerçəklik vahidləri ilə bağlı əsas yaddaşımızda mühafizə olunan informasiyanı nəzərdən keçirmək kifayətdir: *inək – əti və südü yeyilən heyvan, toyuq – əti və yumurtası yeyilən ev quşu, qələm – yazı yazmaq üçün alət, telefon – uzaq məsafədən ünsiyyət qurmağı təmin edən cihaz və s.* Göründüyü kimi bütün həmin gerçəklik vahidləri ilə bağlı əsas yaddaşımızda olan informasiya bu gerçəklik vahidlərinin ödəyə bildiyi ehtiyacları ifadə edir. Yəni birinci sıra gerçəklik elementi, əslində, insanın öz ehtiyacları bazasında özünün yaratdığı abstrakt təsəvvürdür. Koqnitiv dilçilik bazasında bu abstrakt təsəvvürə *ilkin freym* də deyilir.

İngilis sözü olan *freym çərçivə, pəncərə* deməkdir. Belə hesab olunur ki, insan bu dünyaya və onun vahidlərinə konkret bir çərçivədən, pəncərədən baxır. Bu pəncərədən hər bir gerçəklik vahidinin birinci sırada duran bir əsas cəhətini görür və əsas yaddaşa da məhz bu cəhət qeyd edir. Birinci sırada duran bu cəhətə və ya xüsusiyyətə birinci sırada gerçəklik elementi deyilir. Əslində isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, birinci sıra gerçəklik elementi insanın öz ehti-

yaclarına uyğun şəkildə gerçəklik vahidi ilə bağlı özünün yaratdığı abstrakt təsəvvür və ya digər adı ilə desək – ilkin freymdir.

Belə fərz edək ki, insan hiss orqanları vasitəsilə həyatında ilk dəfə olaraq hansısa bir gerçəklik vahidi ilə təmas qurur. Bu zaman onun operativ yaddaşında bu gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvür və ya ilkin freym yaranır. Yəni insan bu gerçəklik vahidinin öz ehtiyacına ən çox uyğun gələn bir cəhətini birinci sıra gerçəklik elementi (Ge_1) kimi seçib ayırır. Bu zaman onun beynində həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan və onun yadda qalmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazı ($\dot{I}O_1$) yaranır. Həmin gerçəklik elementi və intellekt obrazı öz arasında birləşir və aid olduğu gerçəklik vahidinin natamam intellekt kodu (K_{nt}) kimi əsas yaddaşa qeyd olunur:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) = K_{nt}$$

Gerçəklik vahidinə ekvivalent olan *natamam intellekt kodunun* və ya *ilkin freym*in əsas yaddaşa qeyd olunması prosesinə *dərketmə* deyilir. Natamam kod ilkin freymin əsas yaddaşa qalmasını təmin edir.

Gerçəklik vahidlərinin dərk olunması prosesi bir çox hallarda bizim iradəmizdən asılı olmadan baş verir. Yəni, bəzən bizi çox xoşbəxt edən və ya çox qorxudan bir hadisənin şahidi oluruq. Çox vaxt bu hadisələrlə bağlı informasiya bizim istəyimizdən asılı olmadan əsas yaddaşımızda mühafizə olunur. Bizi xoşbəxt edən hadisəni sevə-sevə xatırlayırıq. Dəhşətli və ya pis hadisələri isə, unutmaq istəyirik, amma unuda bilmirik, onlar iradəmizin əksinə olaraq yaddaşımızda qalmağa davam edir.

Yaşadığımız müddət ərzində təmasda olduğumuz gerçəklik vahidlərinin çoxsaylı əlamət və xüsusiyyətlərini müəyyən edib öyrənirik. Məsələn, telefon adlı əşyanın müəyyən etdiyimiz xüsusiyyətlərindən bəzilər bunlardır ki, biz telefon vasitəsilə:

- 1) uzaqdakı insanlarla ünsiyyət qura bilirik
- 2) onlara yazılı və səsli mesajlar göndərə bilirik,
- 3) şəkil çəkirik və bu şəkili başqalarına göndərə bilirik,
- 4) ondan kalkulyator kimi istifadə edə bilirik,
- 5) bəzi bank və ya maliyyə əməliyyatları icra edə bilirik,
- 6) bəzi sənədləri uzaqdan təsdiqləyə və ya imzalaya bilirik və s.

Bunlar telefonun ən çox yayılmış funksiyaları və ya xüsusiyyətləridir. Müasir telefonların bir çox başqa imkan və qabiliyyətləri də vardır. Lakin telefonun nə olduğunu izah etmək istədikdə, ağla gələn ilk xüsusiyyət məhz budur ki, *telefon uzaq məsafələrdən ünsiyyət qurmağa imkan verən cihaz və ya alətdir*. Yarandığı gündən bəri, bu cəhət, bütün insanların zehninə kök salmış və həmin əşyanın əsas və ya ən vacib xüsusiyyəti olmuşdur. Yəni, uzaq məsafədən ünsiyyət qurmaq telefon adlı gerçəklik vahidinin ən vacib və ya əsas xüsusiyyəti, yəni birinci sırada duran əsas elementidir (Ge_1). Koqnitiv dilçilikdə telefonun bu əsas xüsusiyyətinə onunla bəli olan ilkin freym də deyilir.

Tədqiqatın bu hissəsində deyilənlərə əsasən, dərk etmə prosesinin özü ilə bağlı belə bir ilkin nəticəyə gələ bilirik ki, *anlama, qavrama, dərk etmə, yadda saxlama prosesi gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvürün və ya ilkin freym*in əsas yaddaşa qeyd edilməsidir. Başqa sözlə, *dərketmə birinci sıra gerçəklik elementi və birinci sıra intellekt obrazından ibarət olan 2 elementli natamam intellekt kodunun əsas yaddaşa qeyd olunmasıdır*.

İlkin freymin leksik freymə çevrilməsi

Bir az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, insan sosial varlıqdır və həmişə dərk etdiyi gerçəklik vahidləri ilə bağlı digər şəxslərə informasiya vermək istəyir. Yəni gerçəklik vahidləri ilə bağlı əsas yaddaşa mühafizə olunan birinci sıra gerçəklik elementləri və ya ilkin freymlər haqqında danışmaq ehtiyacı duyur. Bu günə qədər insanlar arasında informasiya mübadiləsinin ən aktiv yolu dil vahidlərindən və nitqdən istifadə etməkdir. İnsanlar arasında müxtəlif növ informasiyaların ötürülməsi prosesində ekstralingvistik vahidlərdən, yol və üsullardan da istifadə etmək mümkündür. Məsələn, bədən dili, əl-qol hərəkətləri, jestlər, mimika, üz ifadələri və sair. Lakin ünsiyyətin və ya informasiya mübadiləsinin doxsan faizindən də çoxu məhz lingvistik vahidlərindən istifadə yolu ilə baş verir.

Bunu da qeyd edək ki, gerçəklik vahidinin dərk edilməsi yolu ilə əsas yaddaşa toplanan informasiyanı, başqa bir şəxsə ötürə bilmək üçün əvvəlcə həmin informasiyanın aid olduğu gerçəklik vahidinə ad verilməlidir. Yəni gerçəklik vahidinə məxsus olan ilkin freymlər verballaşmalı və leksik freymə çevrilməlidir [Əsgərov: 2025, s.164]. Linqvo-psixoloji vəhdət

nəzəriyyəsinə görə gerçəklik vahidinə ad vermək yolu ilə söz yarada bilmək üçün aşağıda qeyd edilən iki əsas şərtin ödənilməsi mütləq və zəruridir:

1) Ad veriləcək gerçəklik vahidi əvvəlcədən dərk edilmiş olmalıdır və ya advermə prosesinə paralel olaraq dərk edilməlidir;

2) Ad veriləcək gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yaranmalıdır.

Bu iki əsas şərtədən hər hansı biri ödənməsə, gerçəklik vahidinə ad verilə bilməz, yəni yeni söz yarana bilməz. Bu iki şərt ödəndikdə gerçəklik vahidinə ad verilir və onun adı kimi çıxış edən söz yaranır. Advermə prosesi, yəni sözün yaranması sinktual (yəni düşünərək) dərk etmə yolu ilə baş verir. Nəticədə ilkin freym verballaşaraq *leksik freymə* çevrilir. Bununla eyni vaxtda gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda mühafizə edilən 2 elementli natamam intellekt koduna daha iki element əlavə olunur və həmin kod 4 elementli *tam intellekt koduna* çevrilir.

Natamam intellekt koduna əlavə olunan elementlərin biri gerçəklik vahidinə verilən addır. İstənilən gerçəklik vahidinə verilə ad həmin gerçəklik vahidinin *ikinci sıra gerçəklik elementidir* (Ge_2). Belə ki, adlar da gerçəklik vahidinin xatırlanmasına və onunla bağlı əsas yaddaşda mühafizə edilən informasiyanın aktivləşərək operativ yaddaş gəlməsinə səbəb olur. İntellekt koduna əlavə olunan digər element isə bu adın, yəni ikinci sıra gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən *ikinci sıra intellekt obrazıdır* ($İO_2$). Artıq qeyd etdiyimiz kimi bu iki elementin natamam intellekt koduna əlavə edilməsi ilə natamam intellekt kodu 4 elementli *tam intellekt koduna* (K_1) çevrilir:

$$(Ge_1 + İO_1) + (Ge_2 + İO_2) = K_1$$

Bunu da qeyd edək ki, 2 elementli natamam intellekt kodu ilkin freymin, 4 elementli tam intellekt kodu isə leksik freymin əsas yaddaşda mühafizə olunmasını təmin edən intellekt kodlarıdır. Sonuncu koddakı psixoloji (Ge_1) və linqvistik (Ge_2) elementlərin varlığı linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin adındakı “vəhdət” sözünün əyani sübutu və ya göstəricisidir.

Konseptin yaranma mexanizmi

Hər bir leksik freymin və ya sözün dildə, nitqdə işlənmə tezliyi artdıqca, o yeni mənalar qazanır və ya mənaca genişlənir. Yeni mənalar qazanan söz çoxmənalı sözə, mənə tutumu genişlənən leksik freym isə konseptə çevrilir. Bu

rada bir dəqiqləşdirməyə və ya əlavə izahata ehtiyac var. Belə ki, əvvəlki bölmədə ilkin freymlərdən danışarkən demişdik ki, onlar verballaşaraq *sözə* və ya *leksik freymə* çevrilirlər. Bu dəyiş tərzə sanki onlar arasına bir bərabərlik işarəsi qoyurdu. İndi isə deyirik ki, yeni mənalar qazanan *söz çoxmənalı sözə*, mənə tutumu genişlənən *leksik freym isə konseptə* çevrilir. Sanki əvvəl və indi dediyimiz bu iki fikir arasında bir ziddiyyət vardır.

Əslində, bu, ziddiyyət deyil. Eyni bir varlığın fərqli hallarının təsviridir. Orta məktəbdə oxuyarkən suyun üç aqreqat halının olduğunu öyrənmişik. Bilirik ki, su adi halda mayedir, donanda buza, yəni bərk cismə, istidən buxarlana da isə qaza çevrilir. Təxminən onun kimi ilkin freym də verballaşanda leksik freymə çevrilir. Bu vəziyyətində o bir forma daxilində yeni mənalar qazanarsa çoxmənalı söz kimi qəbul olunur. Eyni məzmunu ifadə etmək üçün fərqli forma və mənaları özündə birləşdirən çoxelementli mürəkkəb linqvistik vahidə çevrilərsə, yəni tutumu, yaxud da semantik sferası genişlənsə, bu vaxt o, konsept kimi qəbul olunur.

Bir faktı da qeyd edək ki, klassik dilçilikdə mənə mənbəyi, söz və mənə üçlüsü, klassik fəlsəfədə obyektiv gerçəklik, onun dərk olunması nəticəsində yaranan abstrakt təsəvvür və onun dildə əks olunması nəticəsində yaranan söz kimi üç pillədən bəhs olunurdu. Koqnitiv dilçilikdə də təxminən eyni statusa malik olan başqa bir ardıcılıqdan istifadə edilir. Gerçəklik vahidi, onun dərk olunması nəticəsində yaranan ilkin freym və ilkin freymin verballaşması nəticəsində yaranan leksik freym. Amma koqnitiv dilçiliyə məxsus olan bu ardıcılıq qeyd edilən üçlüklə tamamlanmır. Bu silsilə konsept, metafor, diskurs və hətta diskursiv situasiyaya qədər davam və ya inkişaf edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, semantik tutumu genişlənən leksik freym konseptə çevrilir və bu proses bir anda deyil, müəyyən zaman daxilində mərhələlər şəklində baş verir. Belə ki, inkişafının başlanğıcında hər bir konsept, sadəcə, genişlənmiş nüvədən ibarət olur. Genişlənmiş nüvənin varlığı artıq konseptin yaranmış olmasının əyani sübutudur. Bu inkişafın daha sonrakı mərhələsində həmin konseptin ya nüvətrafi zonası, ya da periferiyası əmələ gəlir. Hər üç halda, yəni sadəcə genişlənmiş nüvədən ibarət olanda, nüvə və nüvətrafi zonadan ibarət olan-

da, ya da nüvə və periferiyadan ibarət olanda yeni formalaşan bu konsept növlərinin hər üçünə natamam konsept deyilir. Semantik sferasının hər üç elementi formalaşmış olan konseptlərə, yəni nüvə, nüvəətrafı zona və periferiyaya malik olan konseptlərə isə tam konsept deyilir [Əsgərov: 2019, s.80-87].

Tam konseptin formalaşması ilə onun inkişaf prosesi bitmir və ya dayanmır. Konseptlər potensial olaraq daha da inkişaf edib superkonseptə və hiperkonseptə də çevrilə bilər. Əgər konseptin alt konsepti kimi çıxış edən müstəqil konsept və ya konseptlər silsiləsi varsa, belə konseptlərə artıq sadəcə konsept deyil, superkonsept deyilir. Məsələn, *ailə* konseptinin *ata*, *ana*, *oğul*, *qız* və s. kimi çoxsaylı alt konseptləri vardır. Buna görə də *ailə* konsepti kimi konseptlərə superkonsept deyilir. Bir konseptin superkonsept statusuna malik bir və ya bir neçə alt konsepti olarsa, belə konseptlərə artıq hiperkonsept deyilir. Məsələn, indicə superkonsept olduğunu qeyd etdiyimiz *ailə* konsepti *qohum* konseptinin daxili elementi və onun alt konseptidir. Buna görə də heç bir tərəddüd etmədən belə deyə bilərik ki, *qohum* konsepti hiperkonseptdir.

İlkin freym, leksik freym, konsept və onların növlərini nəzərdən keçirdikdən sonra bir fakt kimi bunu da qeyd edək ki, hər bir orta statistik insanın əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının təxminən 5%-i ilkin freymlərdən, 65%-i leksik freymlərdən, 30%-i konseptlərdən ibarətdir. Tək bir dil bilən monolingval insanların əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının faiz nisbətləri orta hesabla yuxarıda qeyd edildiyi kimidir. Yəni onların əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının təxminən 5%-ni natamam intellekt koduna malik olan ilkin freymlər, 65%-ni tam intellekt koduna malik olan leksik freymlər, 30%-ni konseptlər, o cümlədən təxminən 13-15%-ni natamam konseptlər, 15-17%-ni isə tam konseptlər, super və hiperkonseptlər təşkil edir. Amma bu da bir gerçəkdir ki, hal-hazırda sadəcə bir dil bilən monolingval insanlar, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Hər kəs öz ana dili ilə yanaşı hansısa başqa bir dilə məxsus olan bəzi sözləri bilir. Buna görə də onun əsas yaddaşında sözlərin bir hissəsinin kodu genişlənmiş kod şəklində malik olur.

Təbii ikidillilik mühitində dil açan və yaşayan insanların əsas yaddaşındakı intellekt kod-

larının ümumi faiz nisbətləri də orta hesabla yuxarıda qeyd edildiyi kimidir. Bu faiz nisbətlərinin daxili bölgülərində müəyyən fərqlər var. Belə ki, təbii bilingval insanların əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının təxminən 5%-ni ilkin freymlər, 65%-ni leksik freymlər, o cümlədən 5%-ni tam intellekt koduna malik olan leksik freymlər, yəni beynəlxalq və ya nostratik sözlər, 60%-ni genişlənmiş intellekt koduna malik olan leksik freymlər, təxminən 30%-ni konseptlər, o cümlədən təxminən 13-15%-ni natamam konseptlər, 15-17%-ni isə tam konseptlər, super və hiperkonseptlər təşkil edir.

Süni ikidillilik və çoxdillilik mühitində yaşayan insanların əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının faiz nisbətləri qismən dəyişir. Onların əsas yaddaşındakı intellekt kodlarının təxminən 5%-ni ilkin freymlər, təxminən 10-15%-ni tam intellekt kodlarına malik leksik freymlər, 50-55%-ni genişlənmiş intellekt koduna malik olan leksik freymlər, təxminən 20-30%-ni konseptlər, o cümlədən təxminən 10-15%-ni natamam konseptlər, 10-15%-ni isə tam konseptlər, super və hiperkonseptlər təşkil edir.

Metaforun konsept daxilində yeri və rolu

Konseptin ümumi mənasını məcazi şəkildə ifadə edən deyim və ifadələrə koqnitiv dilçilik bazasında metafor deyilir. Konseptin semantik sferası genişləndikcə bu sferaya daxil olan bəzi sözlər əsasında müxtəlif deyim və ifadələr yaranır. Onlar konseptin ümumi mənasını və ya bu konseptə daxil olan alt konseptlərin əsas mənasını məcazi şəkildə ifadə edirlər. Metaforlar, bir qayda olaraq, konseptin semantik sferasının periferiyasında yer alırlar.

Bəzən hansısa bir deyimin və ya ifadənin hansı konseptə aid olması ilə bağlı müəyyən tərəddüdlər yarana bilər. Məsələn, "*Cənnət anaların ayaqları altındadır*" deyimində ilk söz *Cənnət* olduğuna görə, bəzən belə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, bu metafor *Cənnət* konseptinə aiddir. Əslində isə bu metafor, birbaşa olaraq *ana* konseptinə aid olmaqla onun periferiyasında yer alır. Bununla belə, *ana* konsepti *ailə* konseptinin alt konsepti və *qohum* konseptinin isə alt konseptinin alt konsepti olduğuna görə dolayı yolla həm *ailə*, həm də *qohum* konseptlərinə də aiddir.

Başqa bir nümunədə, məsələn, "*Ataya üsyan Allaha üsyandır*" deyimində heç bir yanlış anlamaya yer yoxdur. Birmənalı şəkildə aydın-

dır ki, bu metafor *Allah* konseptinə deyil və məhz *ata* konseptinə aiddir. Bununla bərabər, bu metafor da bir az əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz metafor kimi həm *ailə*, həm də *qohum* konseptlərinə də aiddir. Ona görə ki, *ata* konsepti də *ailə* konseptinin alt konsepti və *qohum* konseptinin alt konseptinin alt konseptidir.

Müasir türk dilinə məxsus olan "*Malesef, anne-babalarımızı seçemiyoruz*" deyimi ümumi şəkildə belə bir mənə ifadə edir ki, ata-anamız bu həyatda bizdən əvvəl var və biz onların yol verdiyi bir çox xətlər üçün məsuliyyət daşıyıyıq. Yəni onların davranışlarına təsir edə bilmirik, xüsusilə də bizdən əvvəl törətmiş olduqları hadisələri dəyişdirmək imkanımız yoxdur. Bu deyiliş şəkli ilə bu metafor eyni zamanda həm *ana*, həm də *ata* konseptinə aid edilə bilər. Bu işlənmə şəkli ilə həmin metafor dolayısı ilə *ailə* və *qohum* konseptlərinə də aiddir. Bunu da qeyd edək ki, həmin metafor yeri gəldikdə "*Malesef, akrabalarımızı seçemiyoruz*" kimi də işlənə bilər. Bu halda həmin metafor təbii ki, birbaşa olaraq *qohum* konseptinə aiddir. Amma hər bir *ailə* üzvü, eyni zamanda, yaxın qan qohumu olduğuna görə bu metaforu şərti olaraq qohumluq mənasına və çalarına malik olan bütün konseptlərə aid etmək olar.

Müxtəlif türk dillərində və o cümlədən də Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş olan "*oğlum oxdur*", "*oğul düşmən çəpəridir*", "*qız qızıdır*" deyimləri bir çox spesifik mənə və çalara malik olan metaforlar kimi həm *oğul* və *qız* konseptlərinə, həm də alt konsept kimi tərkibinə daxil olduqları *ailə* və *qohum* konseptlərinə aiddirlər.

Tədqiqatın bu hissəsində verilən nümunə və şərhərdən də göründüyü kimi, *metaforlar konseptin ümumi semantikasını məcazi şəkildə ifadə edən və onun periferiyasında yer alan söz birləşmələri və ya deyimlərdir*.

İnformativ blokların əsas növləri

Koqnitiv dilçilik və onun ən son nəzəriyyələrindən biri olan linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında informasiya ötürməyə xidmət edən minimal vahidlərə *informem*, həmin vahidlərin birləşməsindən yaranan silsiləyə isə *informativ blok* deyilir. İstər ayrı-ayrı informemlər, istərsə də bütünlükdə informativ bloklar həm linqvistik, həm də ekstralingvistik mahiyyət daşıyan elementlərdən ibarət ola bilər. Informemlərin və ya informativ blokların həm

lingvistik, həm də ekstralingvistik növlərini ayır-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Söyləmlər fərdlər arasında və ya cəmiyyət daxilində müxtəlif məlumatların ötürülməsini və ya yayılmasını təmin edən linqvistik informemlər və ya informativ bloklardır. Bu informativ bloklar bəzən bir leksik freymdən, bir konseptdən, bir metafordan ibarət olur, bəzən isə onların hamısının və ya bir neçəsinin forma və mənə baxımından bir-biri ilə bağlanması nəticəsində yaranır. Bəzi hallarda bu və ya digər ekstralingvistik vahid, məsələn, əl, baş, bədən hərəkəti, yaxud mimika və ya çıxarılan hər hansı bir səs də informasiya daşıyan bir vahid, yəni informem kimi və ya informativ blok kimi çıxış edə bilər. Bu zaman həmin ekstralingvistik vahid də müəyyən informativ yükə malik olan "şərti söyləmə" hesab edilə bilər.

Linqvistik informemlərin ən yaygın növləri leksik freymlər, konseptlər və metaforlardır. Onların hər biri fərdlər arasında və ya cəmiyyət daxilində informasiya mübadiləsini təmin edən vahidlər kimi çıxış etmək potensialına malikdir. Həmin linqvistik vahidlər nitq prosesində söylənen fikirlərin, yəni söyləmin daxili elementi kimi çıxış edirlər. Adından da göründüyü kimi, söyləmə konkret bir dil vahidindən və ya dil vahidləri silsiləsindən ibarət olan linqvo-psixoloji fenomendir. Struktur baxımından söyləmə bir danışq səsindən, bir sözdən, söz birləşməsindən və ya cümlədən ibarət ola bilər. Yəni burada vacib olan həmin vahidin struktur quruluşu, həcmi deyil, onun daşıdığı informativ yükün nominal bitkin olmasıdır. Bu baxımdan söyləmə bəzən bir səs ilə, bəzən isə kifayət qədər mürəkkəb quruluşa malik olan strukturlarla ifadə oluna bilər, məsələn:

- Müəllim kimdir?

- O.

- O kimdir ki?

- O, əlimizdən tutub bizə yazmağı öyrədən, bu dünyanın qapılarını bizim üçün taybatay açan, atamız işdə çox yorulduğuna görə, anamız ev işlərindən vaxt tapa bilmədiyinə görə bizə öyrətmədiyini və ya öyrədə bilmədiyini öyrədən, bizə kömək etmək üçün həmişə və hər yerdə həm vaxtı, həm həvəsi, həm də hövsələsi olan sadə bir insandır.

Bu nümunədə istər birinci sualın, istərsə də ikinci sualın cavabı müstəqil söyləmələrdir. Birinci söyləmə tək bir leksik freymdən və ya ye-

ganə bir danışiq səsindən ibarətdir. İkinci söyləm isə 51 leksik freymdən ibarətdir və onlar içərisində çoxsaylı konseptlər və metaforlar da vardır. Göründüyü kimi, informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün bir çox hallarda leksik freymlər, metafor və konseptlər forma və mənaca birləşir və bunun nəticəsində nitq söyləmi əmələ gəlir.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi, adi ünsiyyəti təmin edən kommunikativ nitq söyləmləri istənilən dərktmə üsulunun dördüncü fazasında total modullaşma yolu ilə yaranır. İntellektual nitq söyləmi sinktual dərktmənin birinci fazasında kommunikativ nitqin daxilən dəyişməsi və transformasiyası yolu ilə yaranır. Kombinal nitq isə kommunikativ və intellektual nitq növlərinin birləşməsi nəticəsində yaranır [Əsgərov: 2015, s.123-140].

Müasir dövrdə informasiya ötürməyə qadir olan vahidlər, artıq qeyd etdiyimiz kimi, sadəcə dil vahidləri, söz, deyim və ifadələr deyil. Onlar qədər dəqiq və konkret olmasa da, istənilən halda başa düşülmək qədər aydın şəkildə informasiya ötürə bilən digər informemlər də vardır. Son dövrlərdə sosial şəbəkələrdə müxtəlif məqamlarda istifadə edilən emojilər 🙌👍😄😅🙄 və digər simvollar vardır ki, onlar da müəyyən informasiya daşıyırlar. Burada verilən emoji-simvolların birincisi “*təşəkkür edirəm*”, ikincisi “*əla, düzdür, afərin*”, üçüncüsü “*çox gülməlidir*”, dördüncüsü “*heç xoşuma gəlmədi, mənim əsəblərimə toxundu*”, beşincisi “*çox yorulmuşam, dincəlmək istəyirəm*”, sonuncusu “*mümkündür, amma xərci var*” mənalarını ifadə edir. Bu simvolların hər biri ayrılıqda şərti informasiya daşıyıcısıdır, yəni informemdir. Onların birləşməsindən yaranan silsiləni isə şərti olaraq informativ blok hesab etmək olar.

Məsələn, həmin simvolların yaranan bu informativ blok 🙌😄 təxminən belə bir mənə ifadə edir: “*çox sağ olun sizinlə ünsiyyət xoşdur, amma mən çox yorulmuşam və dincəlmək istəyirəm*”. Aşağıdakı simvolların ibarət olan informativ blok isə 🙌😄🙄 təxminən belə bir mənə ifadə edir: “*əlbəttə ki, bu çox gözəl fikirdir, onu çox rahatlıqla həyata keçirmək olar, amma maddi cəhətdən dəstək tələb olunur*”.

Fərdlər arasında və ya cəmiyyət daxilində reallaşan informasiya mübadiləsi prosesində, bir qayda olaraq, həm linqvistik vahidlərdən

ibarət olan söyləmlərdən, həm də ekstralingvistik vahidlərdən ibarət olan informativ bloklardan istifadə edilir. Dil vahidlərinin əmələ gətirdiyi söyləm ünsiyyətin əsas informativ yükünü daşıyır. Ekstralingvistik vahidlərin əmələ gətirdiyi informativ bloklar isə, həmin fikrə əlavə semantik çalarlar qatır, bəzi istisna hallarda isə onların özü müstəqil informem və ya informativ blok kimi çıxış edir.

Diskurs aktiv ünsiyyət prosesinin özü kimi

Bəzi hallarda söyləm, müxtəlif söyləmlərin birləşməsindən yaranan nitq və ya onların sabitləşmiş forması kimi çıxış edən mətn şərti olaraq diskurs adı altında nəzərdən keçirilir. Hətta bəzən müxtəlif siyasi xadimlərin nitqi, onlar haqqında müxtəlif məlumatları əhatə edən mətnlər və ya bu şəxslərlə bağlı dilə gətirilən söyləmlər siyasi diskurs hesab olunur və siyasi diskurs adı altında təqdim və tədqiq edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu və ya digər diskursun ifadə etdiyi mənadan, ümumi məzmunundan və ya əhatə dairəsindən asılı olaraq onlara siyasi diskurs, elmi diskurs, bədii diskurs, publisistik diskurs və ya digər adlar vermək tamamilə şərti mahiyyət daşıyır. Belə bir davranış ona bənzəyir ki, cümlələrin ifadə etdiyi ümumi məzmunu əsasən onlara *şad xəbərlərli*, *bəd xəbərlərli* və ya *neytral xəbərlərli* cümlə kimi adlar verilsin. Məzmun baxımından cümlə dinləyən şəxsə şad və ya bəd xəbər verə bilər. Amma bu parametrlər əsasında həmin cümlələri seçib ayırmaq və növlərə bölmək heç bir elmi əhəmiyyət daşımır. Eynilə onlar kimi bu və ya digər mətnin üslubuna, məzmununa istinad edərək, həmin mətnlər bazasında operativ yaddaşda bərpa olunan diskurs növləri haqqında danışmaq, onlara fərqli adlar vermək heç bir aktualıq kəsb etmir. Başqa sözlə desək siyasi mətni siyasi diskurs, elmi mətni elmi diskurs, bədii mətni bədii diskurs, publisistik mətni publisistik diskurs adlandırmaq və bu şəkildə təqdim etmək heç bir elmi əhəmiyyət daşımır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi, elmi, bədii, publisistik və s. məzmun və ya üslub sırf mətnə məxsus olan bir xüsusiyyətdir. Həmin mətnlər əsasında operativ yaddaşda bu və ya digər diskurs və hətta o diskursun yarandığı diskursiv situasiya da qismən bərpa oluna bilər. Amma bu və ya digər yazılı mətni, nitqi və ya söyləmi diskurs adlandırmaq və onlara məxsus olan məzmun, forma, əlamət və xüsusiyyətləri

eynilə diskursa şamil etmək doğru deyil. Ən azından ona görə ki, mətn, nitq və ya sözləm diskursun sadəcə linqvistik elementləridir. Heç bir diskurs sadəcə linqvistik elementlərdən ibarət deyil. İstənilən diskursun bir qayda olaraq həm linqvistik, həm də ekstralingvistik elementləri olur. Bəzi hallarda bu və ya diskurs sadəcə ekstralingvistik elementlərdən və ya vahidlərdən ibarət ola bilər. Amma diskursun sadəcə linqvistik elementlərdən ibarət olduğu hallara, demək olar ki, rast gəlinmir. Ən azından ona görə ki, diskursun minimal vahidi kimi çıxış edən linqvistik sözləm bəzən bir, bəzən isə çoxsaylı dil struktur vahidləri ilə ifadə olunur. Həmin sözləm müəyyən bir situativ məqamda və şəraitdə, müəyyən ton, intonasiya və ya pafos ilə dilə gətirilir və ya tələffüz olunur. Yəni linqvistik konsept ekstralingvistik elementlərə də malik olur. Haqqında bəhs edilən situativ məqam, şərait, ton, intonasiya və ya pafos sözləmin və nitqin transformasiyası nəticəsində yaranan mətnə öz əksini tapa da bilər, tapmaya bilər. Bununla belə, linqvistik diskursun yaranması zamanı onların iştirak etməsi inkarolunmaz bir faktır.

Bu paragrafda deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, *informasiya mübadiləsi məqsədi ilə qurulan ünsiyyət prosesinə ümumi şəkildə diskurs deyilir. Diskurs həm linqvistik, həm də ekstralingvistik vahidlərdən ibarət olan informativ blok və ya bloklar zənciridir. Diskursun əsas informativ yükünü daşıyan linqvistik elementlər nitq sözləmləridir. Onların məna tutumunu, potensialını artırmaq məqsədi ilə istifadə edilən ekstralingvistik vahidlər də diskursun daxili elementləri və ya onun struktur vahidləridir.*

Diskursiv situasiya

Əvvəlki paragrafda da qeyd etdiyimiz kimi, diskurs ünsiyyət prosesinin və ya informasiya mübadiləsinin özüdür və ya onun nəticəsidir. Məlum olduğu kimi hər bir proses konkret bir zamanda və məkanda baş verir. Diskursla bağlı bu fikri belə də ifadə edə bilərik ki, informasiya mübadiləsi real və potensial şəxslər arasında, müəyyən zaman və məkan daxilində baş verir. Yəni danışan şəxs, onun real və ya potensial dinləyicisi yaxud dinləyiciləri, bəzi hallarda kənar və ya təsadüfi müşahidəçilər, bu danışq və dinləmə aktlarının baş verdiyi konkret zaman, məkan və onun daxili elementləri də həmin prosesin baş verdiyi ümumi şəraitin yəni diskursiv

situasiyanın struktur vahidləridir. Diskursun yarandığı ümumi situasiyanı, yəni diskursiv situasiyanı daha detallı şəkildə nəzərdən keçirək.

Danışan şəxs və ya aktiv kommunikant diskursiv situasiyanın ən vacib elementidir. Bəzən belə də iddia olunur ki, aktiv kommunikant yoxdursa, diskurs da ola bilməz. Əslində bu iddianı irəli sürənlər heç də haqsız deyillər. Yəni sözləyən şəxs olmadan sözləmin, yəni linqvistik diskursun yaranması mümkün deyil. Hətta işarə verən şəxs olmadan işarəvi və ya ekstralingvistik diskurs da yarana bilməz. Bu kimi hallara istinadən qeyd edilir ki, diskurs yoxdursa, diskursiv situasiyada yoxdur.

Bəzən göy üzünə toplaşan qara buludlar, çaxan ildırım şərti şəkildə *informativ blok və ya diskurs* hesab oluna bilər. Şübhəsiz ki, bu şərti *diskursu* yaradan hansısa bir insan deyil. Bu kimi hallara istinadən belə də iddia oluna bilər ki, diskursun yaranması üçün aktiv kommunikantın olması mütləq və ya zəruri deyil. Bəli belə düşünmək olar. Amma bunun əksini də düşünmək mümkündür. Yəni qara buludlar, göy gurtusu, çaxan ildırım şərti şəkildə *diskurs* hesab olunursa, onu yaradan təbiət də şərti şəkildə *aktiv kommunikant* hesab oluna bilər.

Real və ya potensial dinləyici, yəni passiv kommunikant da istənilən diskursun yaranmasını şərtləndirən diskursiv situasiyanın daxili elementidir. Belə ki, hər bir dialoji və monoloji nitq, eləcə də onlar bazasında yaranan mətnlər kiminsə dinləməsi və ya oxuması üçün yaranır. Başqa sözlə desək, yaranan hər bir linqvistik diskursun həmin diskursiv situasiyada real şəkildə iştirak edən adresatı, dinləyicisi olur. Bəzən isə adresat diskursiv situasiyada real şəkildə görünür. Bununla belə onların varlığı açıq şəkildə təxmin edilir. Əks halda diskursun yaranma məntiqi sual altında qalır. Bu da bir faktır ki, bu və ya digər diskursiv situasiyada diskursun yaranmasında heç bir rolu olmayan və eyni zamanda bu diskursun ünvanlanmadığı, tamamilə *kənar şəxslər və ya təsadüfi müşahidəçilər* də ola bilər.

İstənilən informasiya mübadiləsi, o cümlədən danışq və dinləmə aktları konkret bir *zaman* və *məkan* daxilində baş verir. Fəlsəfə və məntiqin ən ilkin qanun və aksiomlarında deyiləni kimi, zaman və məkandan kənardan heç nə yoxdur və ola da bilməz. İstənilən diskurs da konkret bir zamanda və müəyyən bir məkanda

yarandır. Buna görə də zaman və məkan istənilən diskursiv situasiyanın daxili elementləridir. Diskursiv situasiyaya daxil olan zaman kəsiyi diskursun yaranma anı ilə başlayır və onun tamamlandığı anda başa çatır. Diskursiv situasiyaya daxil olan məkan isə, daxili elementlər baxımından çox fərqli ola bilər. Belə ki, verilən informasiyada qeyd edilən məkan hissələri bəzən konkret bir ərazi, bina ola bilər. Bəzi hallar-

da isə təbii şərait, hətta psixoloji atmosfer də bu diskursiv situasiyanın daxili elementləri hesab oluna bilər.

Bu paragrafda deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, *diskursiv situasiyaya aktiv və passiv kommunikanın özü və onların fəaliyyəti, informasiya mübadiləsi prosesinin passiv iştirakçıları, hətta təbii şərait və situativ məqamlar da daxildir.*

Nəticə / Conclusion

Bu tədqiqatda əldə edilən **nəticələri** belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Birinci sıra gerçəklik elementi, əslində, insanın öz ehtiyacları bazasında özünün yaratdığı abstrakt təsəvvürdür və koqnitiv dilçilik bazasında ona ilkin freym də deyilir.

2. İlk freymlər verballaşaraq leksik freymə çevrilirlər. İki elementli natamam intellekt kodu ilkin freym, 4 elementli tam intellekt kodu isə leksik freym əsas yaddaşda mühafizə olunmasını təmin edən intellekt kodlarıdır.

3. Yeni mənalar qazanan söz çoxmənalı sözə, məna tutumu genişlənən leksik freym isə konseptə çevrilir.

4. Metaforlar konseptin ümumi semantikasını məcazi şəkildə ifadə edən və onun periferi-

yasında yer alan söz birləşmələri və ya deyimlərdir.

5. Dil vahidlərinin əmələ gətirdiyi söyləmə ünsiyyətin əsas informativ yükünü daşıyır, ekstralingvistik vahidlərin əmələ gətirdiyi informativ bloklar isə, həmin fikrə əlavə semantik çalarlar qatır, bəzi istisna hallarda isə onların özü də müstəqil informem və ya informativ blok kimi çıxış edir.

6. Diskurs həm lingvistik, həm də ekstralingvistik vahidlərdən ibarət olan informativ blok və ya bloklar zənciridir.

7. Aktiv və passiv kommunikanın özü və onların həyata keçirdiyi fəaliyyətlər, informasiya mübadiləsi prosesinin passiv iştirakçıları, hətta təbii şərait və situativ məqamlar da diskursiv situasiyanın daxili elementləridir.

Ədəbiyyat / References

1. Dohman Ü. (2022). Kuramsal Yönleriyle Bilişsel Dilbilim. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(43), 1235-1259. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.1037676>.
2. Əsgərov M., Əlizadə T., Freymın konseptə çevrilmə mərhələləri. AMEA Filologiya və sənətsünashlıq, 2025, № 1, s. 164-172 <https://doi.org/10.59849/2663-4368.2025.1.164>
3. Əsgərov M. B., Məmmədova, T. G. Xəbərlinin semantik, morfoloji və sintaktik potensialı. "Dilçilik araşdırmaları". AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, "Elm", 2019, N 2, s. 80–87.
4. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vahid nəzəriyyəsi / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 192 s.
5. Havuz H. (2024). Psikodilbilimsel Bir Yaklaşım: Kinyas ve Kayra. *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 202-215. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1469405>
6. Koç A.A. (2026). Psikolinguistik'te geçmiş zaman ve kognisyon. <https://acikradyo.com.tr/acik-bilinc/psikolinguistikte-gecmis-zaman-ve-kognisyon>
7. Özbay M., & Barutçu, T. (2013). Dil psikolojisi ve türkçe öğretimi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 933-973. <https://dergipark.org.tr/pub/adyusbd/article/16407>
8. Yapıcı F. (2022). Rus Ruhdilbilim Kuramları ve Çağırışım Sözlükleri. s. 13–24. doi: 10.7816/idil-11-89-02